

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІСЛЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.

О.П.Рєєнт

(доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
Інститут історії України НАН України)

В предлагаемой статье на основе широкого круга опубликованных источников и архивных материалов рассматривается динамика развития дворянского и крестьянского землевладения в украинских губерниях Российской империи после реформы 1861 г.

In the given article on the basis of a wide range of the published resources and archive materials, the dynamics of the nobility and peasant ownership of land development in the Ukrainian provinces of the Russian Empire after the reform of 1861 is made out.

Із давніх часів на території України розвивалося хліборобство і багатогалузеве тваринництво, що завжди було запорукою міжнародного товарного обміну. Висвітлення широкого спектра цієї проблематики потребує дослідження різних аспектів стану земельних ресурсів як основної бази розвитку землеробства і тваринництва. Не менш важливе значення має з'ясування участі сільських виробників у реалізації своєї продукції на внутрішньому і світовому ринках. Останнє все ще характеризується розбіжностями в історичній літературі: одні дослідники вважають, що експортерами хліба були поміщики, а інші віддають перевагу дрібним селянським господарствам. Вивіз збіжжя, на їхню думку, забезпечувався «за рахунок дешевої скупки селянського зерна восени» (1, 17). Теж саме стосується вивозу на зовнішні ринки продуктів тваринництва, птахівництва та інших галузей сільського господарства.

Земельні ресурси України збільшувалися разом зі зростанням населення, окультуренням нових територій. Прекрасні чорноземні степи Південної України прискорено розорювалися, особливо в другій половині ХІХ ст. Замість ковили, що вкривала вікову цілину, завдяки зусиллям хліборобів з'явилися продовольчі й фуражні зернові та інші сільськогосподарські культури. Завдяки введенню у систему рільництва сіножатей, вигонів, пустирів та вирубуванню лісів розширювалися земельні площі й на Лівобережній Україні, тобто в регіонах прадавнього українського хліборобства.

Велике землеволодіння в Україні поширювалося переважно внаслідок експансії Речі Посполитої і Росії та насаджування ними поміщицьких латифундій. Поразка гетьмана Івана Мазепи в 1709 р. обернулася драмою для селян Лівобережної України. Українські землі масово роздавалися російським поміщикам та іноземцям на російській службі. За часів імператриці Катерини ІІ свавілля російської влади в Україні вийшло за будь-які межі, особливо після указу 1783 р. про закріпачення селян. Величезна кількість сіл із землями була роздана фаворитам цариці, французьким поміщикам-емігрантам та німецькому дворянству на російській військовій і цивільній службі.

Зберегли свої земельні володіння на території колишньої Гетьманщини й нащадки козацької старшини, що одержали дворянські титули та перейшли на службу російському царизму, – Галагани, Кочубеї, Капністи, Скоропадські, Рошаховські. Серед великих українських землевласників у цьому регіоні слід назвати й Миклашевських, Милорадовичів, Лизогубів, Розумовських, Апостолів та ін. Усі вони як імперське дворянство відігравали провідну роль у провінційній адміністрації, а пізніше й у земствах.

Усе ж переважна більшість маєтків на Лівобережжі, особливо в Полтавській і Чернігівській губерніях, була середніх, а то й малих розмірів порівняно з іншими регіонами України. Питання щодо власників цих маєтків, їх освіченості, ментальності, культурницької орієнтації тощо до цього часу недостатньо вивчене. «Як носії певних історичних традицій, шляхтичі Гетьманщини зберегли бодай дециму історичної тяглості від часів Хмельниччини аж до модерної доби», – констатує у своїй праці один із сучасних дослідників української історії (2, 29). За першим загальноросійським переписом, проведеним у 1897 р., 68% спадкових дворян у Полтавській губернії та 41% у Чернігівській вважали рідною мовою українську (2, 29). Саме представники цього середовища почали писати українською літературною мовою й відігравати важливу роль у формуванні української інтелігенції. Вони ж стали й покупцями українських літературних творів та історичних праць і нерідко фінансували їх видання. Отже, поміщики Лівобережної України певною мірою зберігали в умовах провінційного життя національний колорит після знищення російською владою козацького устрою.

На теренах Правобережної України величезні латифундії польських та українських магнатів існували ще з часів Речі Посполитої – а саме Вишневецьких, Калиновських, Острозьких, Тишкевичів, Киселів, Жолкевських, Конецьпольських та інших (3, 455–457). Іноземці, які перебували на польській службі, констатували у зв'язку з цим наявність в Україні системи абсурдних соціальних відносин. Зокрема, французький інженер Г. Боплан писав, що польські магнати жили «наче в раю, а селяни – наче в чистилищі» (4, 201). Показовим прикладом може бути колосальна латифундія Станіслава Любомирського, котра за описом 1739 р. складалася з 1071 земельного маєтку від Кракова до Тетієва на Київщині. Любомирський був одним із найбільших приватних землевласників у Європі. Поєднаний шлюбами та політичними зв'язками зі спорідненими кланами Чарторийських, Понятовських та Замойських, він, безперечно, належав до гурту найвпливовіших магнатів Польщі. Кожен із них мав величезні статки, приватне військо й прибуток, більший за королівський (5, 603).

Після розподілу Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. сусідніми державами й інкорпорації Правобережної України до Російської імперії система абсурдних земельних відносин тут повністю збереглася. Такі земельні магнати, як Потоцькі, Браницькі, Любомирські, Сангушки, Собанські, Ярошинські, Радзивілли та сотні інших продовжували володіти тисячами й десятками тисяч десятин землі. Більше того, російська влада почала посилено насаджувати власне поміщицьке землеволодіння. У XIX ст. ледве не вся титулована знать Росії мала тут величезні маєтності розміром у тисячі і навіть десятки тисяч десятин.

Подекуди на Правобережжі були й солідні земельні посілости українців – Ханенків, Севруків, Піхнів, Гудим-Левковичів, Миклашевських, Терещенків та інших. Як правило, вони виводили свій родовід ще з литовсько-польських часів і бурхливої доби Гетьманщини або були вихідцями з інших соціальних станів. Проте українські поміщики не могли вплинути на колосальну перевагу польських і російських землевласників. До того ж, вони повністю сприймали офіційну тезу щодо «єдиновірного і єдинокровного походження» з росіянами.

Росіяни, ставши земельними магнатами, прагнули якомога швидше мати зиск від своїх господарств і немовби змагалися з польським панством у накопиченні багатств, будівництві пишних палаців з картинними галереями, в облаштуванні оазисних парків та розтринькуванні своїх прибутків за кордоном – у Парижі, Ніцці, Монте-Карло тощо.

Українське населення, а особливо селянство, затиснуте в лещатах поміж польськими і російськими латифундіями, опинилося у жахливому становищі. Через крайнє малоземелля всюди панували злидні й зневага з боку колонізаторів до місцевих культурних традицій і звичаїв. Поляки прагнули зберегти свою культуру, яка

насаджувалася протягом двох століть, а росіяни – русифікувати край, використовуючи для цього брутальні методи адміністративного тиску.

На засіданні Державної думи 7 травня 1910 р. П. Столипін, голова тодішнього уряду, відверто охарактеризував політику російської влади на Правобережжі. За його словами, правлячі кола імперії традиційно роз'єднували тут економічну і політичну сфери, тому протягом десятиліть не допускали організації місцевого самоуправління у вигляді земств. «Спочатку уряд реалізовував ці завдання збройною силою, – казав Столипін, – потім адміністративними заходами, які давали перевагу на місці російським державним елементам» (6, 8 (21) травня). Отже, польські та російські латифундії були форпостами іноземної колонізації України.

За умов потужної урядової підтримки російські поміщики успішно привласнювали землі краю, особливо після польських повстань 1830 і 1863–1864 рр. Успішно придушивши їх, уряд піддав репресіям повстанців і конфіскував сотні польських маєтків, які на пільгових умовах придбали росіяни. Але й після цього частка польського поміщицтва у великому землеволодінні Правобережжя залишилася значною.

Так, російське помісне землеволодіння в 1880 р. досягло 2 509 823 дес., а польське – зменшилося до 3 962 917 дес., що становило, відповідно, 38,8 і 61,2% (7, 12). Протягом 1881–1887 рр. російське землеволодіння зросло за рахунок польського ще на 197 320 дес. і поступово досягло 42% порівняно з останнім (7, 12). За іншими даними, землеволодіння росіян у 1896 р. на Правобережжі було приблизно рівним із польським – 51,1% (8, 1–2зв., 68). Проте ця цифра, на нашу думку, перебільшена. Вона, швидше за все, відображала прагнення київського, подільського і волинського генерал-губернатора графа О. Ігнат'єва підкреслити свої заслуги у справі обмеження польського помісного землеволодіння. Загалом останнє зберігало тут свої домінуючі позиції аж до падіння династії Романових у лютому 1917 р.

Після приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії тут також з'явилося велике землеволодіння. Земельні пожалування від російської влади розміром у тисячі й десятки тисяч десятин стали повсюдним явищем. Їх отримували російські дворяни, німці та представники інших народів, що стали на державну службу. Разом із російськими поміщиками у південноукраїнські степи переселялася їхня двірня, й у цьому регіоні почало поширюватися кріпосництво. До того ж, велике землеволодіння загальмувало розвиток господарств фермерського типу після знищення російською владою Запорізької Січі й козацького устрою.

У першій половині XIX ст. в південноукраїнському степу розкинулися величезні посілости площею 10–15 тис. дес. Їх власниками переважно була сановна і служила верхівка імперії. Маєтки у 2–3 тис. дес. вважалися не дуже великими (9, 92). Князь Трубецької мав 31 тис. дес. на Херсонщині. Земельні володіння І. Бахмет'єва в Ізюмському повіті на Харківщині становили 12 тис. дес., Канкріних – понад 15 тис. дес., штабс-ротмістра О. Рашевського біля с. Нікольського у Херсонській губернії – 12 262 дес. (10, 12; 11, 7). Фальц-Фейни стали власниками 10 маєтків у Дніпровському повіті Таврійської губернії – Асканія-Нова, Кумбатино, Дарівка, Преображенка, Гізино та ін. Тільки в Асканії-Новій зі знаменитими ботанічним і зоологічним парками налічувалося 13 тис. дес.: 3 тис. під рілля, 10 тис. степу, з яких 9500 дес. відводилося для утримання й випасу різноманітних тварин (зоологічний парк) і 500 дес. цілини (12, 2–2зв.; 13).

Середній розмір одного дворянського землеволодіння становив у цьому регіоні в 1905 р. 1236 дес. (14, 9). За статистичними даними того року на території Наддніпрянської України було 97 величезних маєтків, які разом мали близько 2 млн дес. землі. Отже, на кожен маєток припадало у середньому по 20 тис. дес. (15, 45).

Окрім українських земель поміщики володіли ще й млинами, ставками, шинками, винокурнями, сукновальнями, цегельними, лісопильними і цукровими заводами тощо.

Найбільшими цукрозаводчиками були Бобринські, Браницькі, Потоцькі, Баскакові, Балашови та купці-поміщики – Терещенки, Харитоненки, Бродські й ін. Між великим поміщицьким землеволодінням, цукровою й іншими галузями промисловості існував прямий і нерозривний зв'язок.

Слід зазначити, що останнє мало певне позитивне значення. Демографічний вибух у пореформену добу й певна раціоналізація сільськогосподарського виробництва призвели до величезного надлишку робочих рук у сільській місцевості. Виникла реальна небезпека подальшого загострення соціальних конфліктів. Тому створення широкої мережі підприємств, що переробляли продукти сільського господарства, дещо послаблювало масову пролетаризацію села, котра стала ще більш відчутною в роки столипінського землевпорядкування. Найбільшою мірою це стосувалося цукробурякової промисловості.

У власності земельних магнатів були і ліси. Прибуток від них в Україні нерідко перевищував надходження від рільництва. Якщо у Вологодській губернії Росії дохід з однієї десятини лісу становив у середньому 0,11 руб., а в Архангельській – 0,07 руб., то в Чернігівській – 13,74, Київській – 15,02, Подільській – 20,31 руб. (16, 150). Приватна власність на ліси стала одним із чинників, які стримували зменшення площ поміщицького землеволодіння й перехід земель до селян шляхом купівлі та продажу. Справа була в тому, що ліси в пореформений період часто вирубувалися заради уникнення продажу закладених у банках маєтків. Величезна потреба в деревині для зростаючого міського будівництва, вугільних копалень, у шпалах для залізниць, сировині для виробництва паперу й експорт на світовий ринок призвели до її неухильного подорожчання. На засіданнях Державної думи неодноразово наголошувалося, що Волинь і весь басейн ріки Прип'ять «надзвичайно багаті лісами, яких потребує Західна Європа» (17, стб.1153).

Сучасні зарубіжні дослідники відзначають, що розпродаж величезних лісових багатств Правобережної України був найпростішим засобом протягом десятків років одержувати готівку за відсутності банківського кредиту. Звичайно, наслідком шаленої гонитви за грішми стали непоправні екологічні втрати. У цьому регіоні, констатує французький історик Д. Бовуа, до 60-х рр. XIX ст. було багато вовків, ведмедів та іншої живності, а також «найказковіші й найбільш несамовиті за своїми безмірними масштабами полювання». Проте вирубка, викорчовування й оранка під технічні культури призвели до зміни ландшафту (18, 253).

Про масштаби винищення лісів на Поділлі можна судити з таких цифр. У 1865 р. тут було 718 805 дес. лісу, в 1887 р. – 527 584 дес., з них 422 981 дес. належала великим землевласникам. У 1891 р. ця цифра знизилася до 418 809 дес., з яких 83 981 належала державі, 19 283 – імператорській родині, 8964 – містам і православним монастирям, а 306 581 дес. – великим приватним маєткам, з них 125 716 дес. були приречені на вирубку (18, 254–255).

З огляду на свої можливості господарі значних маєтків шукали шляхи для вивезення своєї продукції на внутрішній і зовнішній ринки. Для прокладання неподалік від своїх земельних володінь залізничних магістралей всіляко використовувалися зв'язки «у вищих сферах». Нерідко під'їзні залізничні колії підводилися безпосередньо до земельних маєтків і цукрових заводів. Завдяки залізничним і річковим шляхам сполучення зростав вивіз продуктів землеробства і тваринництва до морських портів і прикордонних пунктів на суходолі, а звідти на ринки Європи і Близького Сходу (в Англію, Німеччину, Францію, Італію, Туреччину, Єгипет та інші країни).

Величезну позитивну роль у справі експорту сільськогосподарських продуктів з України на європейські ринки відіграла Південно-західна залізнична компанія. Остання з'єднала лінію Одеса – Київ з її відгалуженням Київ – Курськ, прокладеним у 1870 р., та передусім з важливою лінією Київ – Брест – Граєве, яка безпосередньо

відкрила шлях для українських виробників до Царства Польського, Німеччини і Балтійського моря. Як засвідчують дослідження Д. Бовуа, у розширенні залізничної мережі брав участь і капітал земельних магнатів. Зокрема, кошти Товариства взаємного страхування цукрових заводів, де головним акціонером був Владислав Браницький, було вкладено в п'ять проектів, які реалізовувалися протягом наступних років. З розрахунку 17 тис. руб. за версту поступово було прокладено лінії Козятин – Цибулів – Біла Церква; Монастирище – Умань – Ольвіополь – Верbove; Умань – Шпола; Дашів – Ямпіль – ріка Дністер; Проскурів – Кам'янець – Вороновиці (18, 234–236). Ці магістралі вочевидь відповідали економічним інтересам тих великих маєтків, через які проходили або з якими межували.

Щодо експортних можливостей поміщицьких господарств можна навести такі дані. Смілянський маєток графів Бобринських щороку давав більше мільйона пудів зерна, з яких на продаж надходило 540 тис. пудів. Маєтки Терещенків відправляли збіжжя на місцеві млини і зовнішні ринки в обсягу сотень тисяч пудів. Збут пшениці в Теплицько-Сітківському маєтку графа К. Потоцького сягав 82,5% усього врожаю, що в абсолютних цифрах становило 68,7 тис. пудів (19, 220–221).

Однак далеко не всі поміщицькі господарства відзначалися високим рівнем товарності і прибутковості. Валовий середній прибуток з десятини землі на початку ХХ ст. становив, наприклад, у Херсонській губернії 12,90 руб., а чистий – 5,32 руб. (20, 19–19зв.). Російські дворяни орієнтувалися переважно на військову або цивільну службу. Господарювати самостійно вони часто не бажали й віддавали землю в оренду. Більша половина маєтків в імперії була закладена в банках. Через нестачу робочих рук, особливо в південних губерніях України, обігового капіталу й землеробської техніки гальмувався перехід до інтенсивних форм господарювання. Негативно впливала на стан власницьких господарств і гостра нестача фахівців сільського господарства, низький рівень управлінського персоналу в поміщицьких економіях, а особливо борги банкам. Через ці та інші причини, попри урядову підтримку, дворяни поступово втрачали свої землі. Розпродуючи їх, останні займалися скупкою нерухомості в містах, охоче йшли на різні спекулятивні оборудки, віддавали перевагу доходам з цінних паперів.

Загалом можна сказати, що більшість великих землевласників являла собою своєрідну касту, яка була відгороджена від народу майновим, мовним бар'єром і навіть ментальністю. Французький посол у Росії на початку 1916 р. говорив про глибоке провалля, що відокремлювало імперську верхівку від широких народних мас. «Між ними немає жодного зв'язку, – писав Моріс Палеолог, – їх віддаляють начебто століття» (21, 63). Саме це й проливає світло на причини й витoki тих соціальних потрясінь, які відбувалися на просторах України в 1917–1921 рр.

Щодо втрат і розмірів дворянського землеволодіння в різних джерелах й історичній літературі існують розбіжності. За даними департаменту окладних зборів міністерства фінансів, площа дворянського землеволодіння в 1862 р. у 45 губерніях європейської частини Російської імперії становила 87 088 тис. дес., а в 1906 р. зменшилася до 49 906 тис. дес., тобто на 42,3% (22, 97). За іншими джерелами, маєтності російських дворян скоротилися в імперії з 87 200 тис. дес. у 1862 р. до 41 100 тис. у 1914 р., тобто приблизно на 53% (18, 77). Зіставлення цих даних свідчить про подальше зменшення поміщицького землеволодіння в імперії протягом 1906–1914 рр.

Щоправда, у різних регіонах України втрати поміщиків були неоднаковими. За статистикою Харківського губернського товариства сільського господарства, значні втрати дворянське землеволодіння зазнало у чорноземній смузі в 1906 р. У Херсонській, Катеринославській, Харківській і Полтавській губерніях вони становили 189 тис. дес., а в решті були значно меншими (22, 98).

Найбільш стрімко поміщики втрачали землю в губерніях Південної України. На Катеринославщині площа дворянського землеволодіння в 1889 р. становила 1 711 000 дес., а в 1908 р. – 1 012 000 дес., тобто за 20 років дворяни втратили 700 тис. дес. землі, причому більше 10% було продано протягом революційного 1905 р. (6, 30 серпня). До звільнення селян дворяни губернії володіли 61% усієї землі, а в 1907 р. – тільки 27% (6, 30 серпня). У подальшому дворяни зменшували тут свої володіння надзвичайно повільно й рівномірно. Наприкінці 1913 р. дворяни Катеринославщини володіли земельною площею розміром у 982,5 тис. дес. (23, 10245–10246). Отже, у середньому щорічно за 1909–1913 рр. вони втрачали близько 6 тис. дес.

Іншою була динаміка змін у землеволодінні в губерніях Правобережної України. Як свідчить проаналізоване вище, польське землеволодіння зазнало серйозних втрат у цьому регіоні внаслідок репресивних заходів російського уряду 60–90-х рр. XIX ст. Проте з кінця XIX ст., а особливо після революції 1905–1907 рр. воно почало навіть зміцнювати свої позиції. Землеволодіння на Правобережжі характеризувалося й тим, що дворяни були головними продавцями й покупцями землі. Найчастіше земля переходила від одних польських поміщиків до інших. Проте й тут не обійшлося без деяких втрат. За підрахунками В. Дуткевича, з 1893 по 1906 рр. кількість купленої ними землі в Подільській губернії була менше проданої приблизно на 166 942 дес. (24, 29). У 1905 р. польське землеволодіння на Поділлі зменшилося на 24 тис. дес., а на Волині – тільки на 400 дес. (25, 120). Селянський рух у роки революції викликав переляк у власників маєтків Поділля, і вони втратили в 1906 р. 36 123 дес. землі (24, 29).

Через «огріхи земельної статистики» урядових відомств ми й досі не маємо точних даних щодо розмірів дворянського землеволодіння в Україні на початку XX ст. Внаслідок неузгодженості імперської статистики та відсутності чіткої методики визначення поняття дворянського землеволодіння в історичній літературі утворюються цифрові лабіринти, в яких досить важко орієнтуватися. Тому дослідникам доведеться ще немало попрацювати, щоб з'ясувати справжні розміри дворянського землеволодіння та тенденції його розвитку. Тим більше, що на початку XX ст. почали спрацьовувати чинники, які гальмували зменшення дворянського землеволодіння, навіть посилювали його позиції на земельному ринку України.

У зв'язку з цим слід визнати передчасними висновки тих істориків, які вважають, що дворянське землеволодіння мало зникнути прискорено й ледве не само по собі. Як правило, такі дослідники не враховують ряд чинників, які впливали на цей процес. Найперше необхідно відзначити, що період перебування власницького землеволодіння у фазі стагнації наприкінці XIX ст. залишився позаду. Деяка частина дворянських господарств ще раніше виявила свою життєздатність, продовжувала розвиватися, все успішніше пристосовуючись до ринку. Однак ряд аспектів цього процесу залишився непоміченим дослідниками. Мимоволі доводиться говорити про зашореність нашої історіографії постулатами марксистсько-ленінської доктрини, її зацикленість при висвітленні широкої проблематики сільського господарства лише на внутрішніх проблемах, що й призводило до певного спотворення загальної картини розвитку.

Замість того, щоб серйозно аналізувати ситуацію на ринку та економічну політику урядових кіл, історики зосереджують зусилля на критиці високих цін на продукти харчування для міських споживачів. У відриві від реалій світового ринку вони не помічають того, що насправді ціни були низькими, і що це було вигідно найперше підприємницькій буржуазії. Завдяки цьому остання могла виплачувати робітникам і службовцям замалу заробітну плату і не піклуватися надто про раціоналізацію виробництва. Ще гіршими були наслідки для села, оскільки низький рівень цін на продукти землеробства і тваринництва гальмував перехід сільського господарства на

рейки інтенсивного розвитку, підвищення добробуту більшості населення України. На жаль, ця тенденція в нашій історіографії зберігається до сьогодні.

Українські виробники хліба наприкінці XIX ст. опинилися у своєрідних лещатах між заокеанською конкуренцією на європейському ринку і залізничними тарифними бар'єрами до центральних губерній європейської Росії, за винятком неврожайних там років. Проте наступні події засвідчили, що попри всі складнощі, надлишки українського хліба могли успішно реалізовуватися на ринках європейських країн, почасти Близького Сходу, Царства Польського і Північно-Західного краю Російської імперії. Тим більше, що з середини 90-х рр. XIX ст. кон'юнктура на європейському хлібному ринку почала помітно змінюватися в напрямку підвищення цін. За 16 років, з 1894 до 1910 рр., ціни на пшеницю в Лондоні зросли зі 107 до 173 марок за тонну (61,7%), у Східній Пруссії – з 126 до 217* (72,2%), в Ризі – з 98 до 171 (74,5%); на жито ціни зросли за ці роки у Східній Пруссії зі 109 марок за тонну до 165 (51,4%), у Бельгії – з 88 до 138 (56,8%), у Ризі – з 79 до 134 (69,6%); на овес ціни зросли за відповідний період у Східній Пруссії з 122 до 161 марки (32%), у Лондоні – зі 123 до 137 (11,4%), у Ризі – з 86 до 108 (25,6%); на ячмінь ціни зросли у Східній Пруссії з 118 до 138 марок (11,7%), у Лондоні – з 137 до 151 (10,2%), у Ризі – з 71 до 109 марок за тонну (53,5%) (26, 35). Проте найважливішою для експортерів хліба на європейські ринки була різниця в цінах, яка й стимулювала їх зусилля щодо вивозу свого товару. Ціни на пшеницю в Лондоні – головному ринку світу для цієї зернової культури – протягом 12 років були значно вищими, ніж у Ризі. Причому різниця на тонні пшениці сягала 12, а в окремі роки навіть 18 марок. Через вплив заокеанського хліба ситуація погіршилася в 1904 р. і, особливо, в 1907–1908 рр., але потім знову вирівнялася. Ще більшою мірою це стосується цін на жито, овес і ячмінь. Ціни на останній у Лондоні перевищували ціни у Ризі в 1907 р. на 3,6%, в 1908 р. – на 12%, а протягом решти 14 років – на 35–93%. Звідси цілковито зрозуміла привабливість західних ринків для українських експортерів хліба.

Як би там не було, але кон'юнктура світового ринку не могла не впливати на тенденції розвитку поміщицького землеволодіння, що можна простежити на прикладі ряду повітів Полтавської губернії. Земельні площі дворян зменшилися тут за 1878–1905 рр. на чверть (25, 64–65). Але в різних повітах і господарствах були свої особливості. Одні поміщики втратили частину своєї оранки, інші виявилися стійкими в умовах ринкової конкуренції і навіть спромоглися збільшити свої володіння.

Сприятлива кон'юнктура на світовому ринку та підвищення врожайності зміцнили становище дворянського землеволодіння капіталістичного типу. Цьому значною мірою сприяло і подальше зростання прибутковості землі, цін на неї та орендної грошової плати за землю. За даними департаменту окладних зборів міністерства фінансів, середня ціна десятини землі в Подільській губернії напередодні розкріпачення селян становила 33,14 руб., а в 1893–1902 рр. – 134,14 руб. (27, 27) і продовжувала стрімко зростати. Більшість земельних магнатів вистояла в боротьбі за землю. Найбільшою мірою це відноситься до польського землеволодіння, котре після послаблення селянського натиску в 1905–1906 рр. і припинення репресій із боку російської держави почало навіть збільшувати свої володіння. За даними Катеринославського земства, середня прибутковість з десятини орної землі у Слов'яносербському повіті становила на початку XX ст. 9,27 руб. (28, 38), але в багатьох власників маєтків чистий прибуток з десятини землі був у декілька разів більше. «Для деяких висновків, – слушно констатував часопис гірничопромисловців, – не потрібні навіть статистичні обчислення. Якщо за десятину землі платять від 150 до 200 руб., то вона приносить відповідний прибуток. В іншому

---

* Дуже високий рівень хлібних цін у Східній Пруссії пояснюється надмірним митним тарифом.

разі ніхто не витрачав би свого капіталу для придбання землі, адже з неї неможливо було б виплачувати відсотки за іпотечними боргами» (28, 38).

Аналогічні тенденції відзначалися в усіх регіонах України. Давно минули ті часи, повідомлялося у київському часописі, коли у Чигиринському повіті селяни купували один в одного землю по 30–50 руб. за десятину. Десять років тому за десятину землі платили тут 200 руб., а тепер – від 300 до 500 руб. Різко зросла й орендна плата за землю, котра становить уже 22–25 руб. за десятину на рік, а 15 років тому була 10 руб. (29). За 30 років, з 1884 до 1914 рр., ціна землі в Катеринославській губернії, за свідченням лідера гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я, члена Державної ради М. Дітмара, піднялася з 40 до 400 руб. за десятину, а оренда – з 2 до 20 руб. (30, 9008). Отже, експортні хлібні операції і значне зростання цін на землю та її оренду зміцнили дворянське землеволодіння в Україні на початку ХХ ст.*

Зміцнення фінансового й економічного становища значної частини дворянських маєтків стало очевидним після щедрих врожаїв 1909–1910 рр. на всій території європейської частини Російської імперії. Саме в ті роки експорт збіжжя досяг максимальних розмірів, перевищивши в 1910 р. 848 млн пудів (31, 34). З цього приводу цікаві факти й аргументи навів у своїй промові в Державній думі 27 травня 1913 р. її член від Харківської губернії Б. Каразін, представник партії октябристів. Фінансове становище Селянського і Державного банків за останні роки зміцнилося, чистий прибуток становив з 1908 по 1911 рр. 547 млн руб. «Поряд з цим, – акцентував увагу думців Б. Каразін, – поліпшилося і майнове становище позичальників. Кількість земель, відчужених через неспроможність позичальників платити, систематично протягом останніх трьох років падає. Відношення відчужених земель до суми відданих у заставу становить у 1909 р. 0,51%, а в 1911 – тільки 0,14%» (17, стб.4). Отже, відчуження поміщицьких земель за два роки різко зменшилося, щонайменше в 3,5 рази.

Почасти дворянські маєтки, особливо ті, що мали підприємства для переробки сільськогосподарської сировини, зберігали стабільність, постачаючи свої продукти у великі міста і численні військові частини на території України. Тим більше, що на початку ХХ ст. чисельність населення в містах і фабрично-заводських районах поступово зростала, водночас із ємністю внутрішнього ринку.

Отже, розвиток дворянського землеволодіння супроводжувався різними тенденціями. Їх аналіз сам по собі проливає світло на становище основної маси населення, яке жило за рахунок землеробської праці, – селянства. Тим більше, що після скасування кріпосного права українське селянство отримало надто мало землі. Колишні поміщицькі селяни залишилися малоземельними і почасти безземельними. Становище державних селян порівняно з колишніми кріпаками було дещо кращим. Вони мали більші наділи на душу, розміри яких були різними по регіонах України.

По мірі зменшення поміщицького землеволодіння мало збільшуватися селянське. Загалом так воно й було. Але демографічний бум у пореформену добу призвів до небувалого зростання населення. За сорок років після реформи 1861 р. сільське населення збільшилося на 86%, а площа селянських земель – лише на 31% (32, 12). Селянське малоземелля посилювалося ще й через існуючі в Російській імперії спадкові традиції землекористування, коли всі дорослі сини мали отримати свою частку земельної власності. Унаслідок цього кількість селянських господарств у пореформену добу збільшилася щонайменше вдвічі й перевищила 4 млн дворів. З цього приводу в органах виконавчої та законодавчої влади було багато нарікань, але питання щодо вдосконалення

---

* Дещо іншою була ситуація у внутрішніх губерніях Росії. Звідти вивіз зерна на світовий ринок був замалим порівняно з українськими губерніями, а ціни на землю в декілька разів меншими, навіть у чорноземному Поволжі.

спадкування так і не зрушилося з місця в Державній думі аж до падіння династії Романових.

За даними сучасних дослідників, середній наділ землі на душу населення колишніх поміщицьких селян у 1877 р. становив: у Херсонській губернії – 2,6 дес., Таврійській – 3,8, Катеринославській – 1,9, Київській – 2,1, Подільській – 2,0, Волинській – 3,4, Харківській – 1,8, Полтавській – 1,4, Чернігівській – 2,4 дес. Дещо вищим був середній земельний наділ на одну людину у колишніх державних селян: у Херсонській губернії – 5,4 дес., Таврійській – 6,5, Катеринославській – 5,2, Київській – 3,2, Подільській – 3,1, Волинській – 3,1, Харківській – 3,8, Полтавській – 2,6, Чернігівській – 3,0, а в середньому по Україні – 4,0 дес. (33, 55).

Безперечно, динаміка селянського землеволодіння змінювалася залежно від чисельності дворів та ряду інших чинників. У 1877 р. середній розмір одного селянського господарства становив у Подільській губернії 7,6 дес. (34, 7), а в 1913 р. – тільки 3,8 дес., тобто зменшився вдвічі. За сорок років розміри надільних земель у селян України різко скоротилися в усіх губерніях. Середні розміри надільної землі в різних губерніях України коливалися від 3,8 дес. у Подільській губернії до 14,7 дес. у Таврії (35, 207, 230, 250–251, 291, 310, 327, 354, 372, 388). Але й у повітах кожної губернії селянські наділи дуже змінилися за своїми розмірами.

Окрім цього, власністю селян були куплені землі. У 1902 р. селяни Волині за сприяння Селянського поземельного банку придбали 11 027 дес. землі. В наступному році місцеве відділення банку уклало 75 угод з 2255 селянами для купівлі 9077 дес. землі. Середня ціна однієї купленої десятини становила 121 руб., причому своїх грошей селяни витрачали в середньому 44,12 руб. за десятину (36, 7).

Загалом приватна власність селян України на землю шляхом купівлі в пореформений період потроху зростала. За даними Н. Темірової, у 1877 р. вона становила 1112,7 тис. дес., а в 1905 р. – 3146,9. Відповідно по регіонах показники зростання приватної власності селян за ці ж роки виглядають так: Правобережжя – 86,8 і 336,6 тис. дес.; Лівобережжя – 281,1 і 1001,6; Південна Україна – 744,8 і 1808,7 тис. дес. (19, 120 (табл. 3.12)). На наш погляд, тут урахована, наприклад, у Подільській губернії, тільки особиста власність окремих сімей. За даними М. Єрєміна, який широко розглянув цей аспект проблеми, «особиста власність окремих селян зросла в Подільській губернії за 1877–1905 рр. з 16 870 до 63 773 дес.», що збігається з даними Н. Темірової (16,9 і 63,8 тис. дес.) (37, 21; 19, 120 (табл. 3.12)). Але на Поділлі, як і в інших губерніях, були ще й приватні землі на началах товариської власності. Кількість селянських громад, що володіли земельними ділянками до 100 дес. землі, становила 53, від 100 до 500 дес. – 20, понад 500 дес. – 14. Громади із земельними ділянками до 100 дес. мали три чверті всіх товариських земельних володінь. Загалом розміри товариського землеволодіння досягли в губернії до 1905 р. 140 тис. дес., тоді як у 1877 р. «цей вид земельної власності був майже невідомим» (37, 20–21). Оскільки за товариськими угодами стояли десятки й сотні осіб, слід визнати, що в них була задіяна менш заможна частина селянства, яка об'єднувалася в товариства для отримання позики з Селянського поземельного банку.

Однак життєздатність селянських господарств певною мірою залежала ще й від оренди. За статистичними даними, в Подільській губернії кожне четверте селянське господарство орендувало землю, збільшивши тим самим розміри господарювання у середньому на 25,2%. Дев'ять відсотків селянських дворів самі здавали свою землю в оренду (37, 27). За даними сучасних дослідників, селяни України наприкінці XIX ст. орендували 1345,5 тис. дес. землі, у тому числі в Київській губернії – 40,7 тис. дес., Подільській – 57,4, Волинській – 123,5, Полтавській – 152,4, Харківській – 101,6, Чернігівській – 42,3, Катеринославській – 313,3, Херсонській – 260,7, Таврійській – 253,6 тис. дес. (19, 87). Насправді розміри селянської оренди були більшими набагато. На

початку ХХ ст. одні тільки заможні селяни трьох південних губерній України орендували 1 757 264 десятини земельної площі (14, 20).

Набагато складнішою щодо оренди була ситуація в губерніях Правобережної України. За статистичними даними, опублікованими ще в 1884 р., група багатіїв єврейської національності орендувала у польських і російських поміщиків на Поділлі щонайменше 20% орних приватних земель. Орендовані євреями земельні площі на Волині становили 304 948 дес., на Поділлі – 240 108, на Київщині – 261 518 дес. (18, 299). Як правило, великі орендарі не господарювали за допомогою найманих робітників, а здавали землю дрібними ділянками в суборенду, що призводило тільки до зубожіння селян і соціального напруження.

Однак за статистичними усередненими даними часом зникає реальна картина життя з його різнобарвним колоритом, що визначалося природнокліматичними, історичними та соціально-економічними умовами існування людей. У зоні Полісся і найближчих до нього територіях землі в селян було значно більше. Але ґрунти там були бідними, а врожаї – замалими. Близько десятої частини земельного фонду Лівобережної України належало рядовим козакам, що розселилися по селах із часів Запорізької Січі. На території колишньої Гетьманщини вони мали часто такі ж земельні наділи, як і інші селяни. Однак у повітах Південної Харківщини, зокрема в Ізюмському, Валківському і Вовчанському, були свої відмінності.

Уже перші дослідники цієї проблеми помітили різку контрастність у становищі різних груп селян під час обстеження напередодні Першої світової війни 350 тис. селянських дворів у 10 повітах Харківщини. Було засвідчено наявність громад колишніх поміщицьких селян, колишніх державних селян, українських козацьких поселень, селянських земельних товариств і німецьких колоній (38, 73,75; 9, 82).

Кріпосне право, насаджене російською владою після сумнозвісного указу імператриці Катерини II, негативно проявлялося навіть після його скасування в 1861 р. – у добробуті, побуті, навіть у психології колишніх поміщицьких селян. Усі поселення були тут надто бідними і примітивними: одна або дві вулички, на яких розміщувалося декілька десятків, максимум 100–200 дворів з малесенькими й убогими садибами, що тулилися до великих поміщицьких господарських споруд. Ще одна особливість цих поселень була в тому, що вони мали дві назви, одну за прізвиськом колишнього власника, другу – народну: Бахметевка, вона ж Олександрівка, Шехове, воно ж Селімівка, Плещееве, вона ж Богодарівка, Яблочкіне, воно ж Михайлівка (38, 85).

Поселення колишніх державних селян та козацькі налічували до тисячі й більше дворів. В одноосібному володінні тут були просторі садиби, що підвищували розміри польової земельної ділянки й розташовувалися поряд. Їх загальна земельна площа становила від 2 до 6 десятин. Значна їх частина створилася з «колишніх вільних військових людей славних козацьких часів, так званих черкас», чиї нащадки наполегливо боролися з владою за вільне життя, відстоювали право на свою землю в судах, внаслідок чого нерідко мали декілька садиб. У таких селищах стояли, як правило, великі білі хати, а на дворищах – різноманітні господарські споруди: кілька сараїв, простора клуня, комори тощо. Все це огороджувалося високим парканом. У більшості селищ селяни культивували сади промислового значення, що займали другу після хліборобства статтю доходу в бюджеті селянської сім'ї.

На початку ХХ ст. відбулися значні зміни в сімейному складі і побуті селян України. Учасник згаданого вище обстеження селянських господарств на Харківщині Ковалевський відзначав «зникнення великих сімей з нерозділеними дворами, де було раніше кілька синів з сім'ями на чолі з одним старцем». «Тепер кожен двір, – писав Ковалевський, – окреме господарство. Старі, розділивши свою власність поміж синами, доживають свій вік найчастіше з молодшим сином. Через це відбуваються безконечні

дроблення селянських господарств, особливо тяжкі для колишніх поміщицьких селян, адже кожному своєму сину батько мав дати садибу, хоча б настільки незначну, щоб поставити на ній хату» (9, 86).

Тим часом земельний запас на одну людину зменшувався, хоча й був неоднаковим в різних губерніях України. У 1912 р. у Київській і Подільській губерніях він становив у середньому 1,01 десятини, в Полтавській – 1,34, в Катеринославській і Херсонській – 1,85, а в Таврійській – 2,88 десятини (39, 392). Неодмінний член Подільського губернського присутствія П. Синьогуб у звіті губернатору О. Ейлеру за 1907–1908 рр. констатував, що всі надільні землі перебувають у власності господарів понад 458 тис. селянських дворів. З них 21 116 дворів володіло до однієї десятини земельної площі на двір; 37 862 двори – від 1 до 2 дес.; 120 532 двори – від 2 до 3 дес. Решта дворів мала наділ понад 3 десятини. Причому перші три зазначені тут категорії, наголошував П. Синьогуб, уже «не можуть прожити з урожаю власного наділу» (40, 76, 86).

Водночас зростала щільність населення. В 1913 р. у Подільській губернії вона становила 109,9 осіб на одну квадратну версту, у Київській – 107, Волинській – 66,5, Полтавській – 77,3, Харківській – 71,3, Чернігівській – 68,0, Херсонській – 60,2, Таврійській – 38,8, Катеринославській – 62,0 особи на одну квадратну версту (35, 206, 230, 250, 290, 309, 326, 354, 372, 388). Наведені цифри засвідчують найбільш скрутне становище селян у Подільській, Київській і Полтавській губерніях, де нестача землі була особливо гострою, а щільність населення втричі і більше переважала відповідний середній показник у європейській частині імперії.

За таких обставин селяни змушені були шукати додаткових засобів для існування: працювали в містах чорноробами, сплавлювали деревину на ріках, вирушали на будівництво залізниць, на заробітки у вугільні копальні та інші підприємства. Чимало селян залучалося до роботи на цукрових заводах, олійницях, промислових млинах та інших підприємствах для переробки сільськогосподарської сировини, значна частина яких була розташована у сільській місцевості. Де тільки можна, селяни прагнули заробити копійку, щоб збільшити свої земельні наділи. З цією метою в осінньо-зимовий період широко використовувався гужовий транспорт для перевезення запасів сировини, палива для потреб цукрових, виноробних та інших підприємств.

Малоземелля спонукало селян вирушати на заробітки в південні регіони України й на сезонні сільськогосподарські роботи в Німеччину, і навіть за океан – у США, Канаду, Бразилію тощо. У 1893 р. для відхідників було видано 148 тис. паспортів у Полтавській губернії, 129 тис. – у Київській, 120 тис. – у Харківській (41, 50). За повідомленням преси, у південні райони щорічно прибували на заробітки з однієї тільки Полтавської губернії понад 100 тис. селян (42, 16 квітня).

З кінця XIX ст. селянське господарство мало-помалу розвивалося шляхом раціоналізації й інтенсифікації, що сприяло підвищенню врожайності. Потроху зростали площі засіву під технічними культурами. Рівень добробуту селян усе більше залежав від ринку і цін на сільськогосподарську продукцію. Малоземельні господарства Лівобережної України намагалися компенсувати нестачу землі впровадженням спеціальних культур, що були більш прибутковими порівняно з зерновими. На Поділлі, Волині, Київщині та Харківщині й в інших губерніях займалися розведенням тютюну, хмелю та садівництвом. Найбільшого поширення набули плодові насадження. Інколи з чотирьох чи п'яти десятин земельної площі близько трьох відводилися під сад. Такі господарства мали солідний річний прибуток (43, 10). У південній частині Чернігівщини сади нерідко давали врожай до тисячі пудів з десятини. Навіть за продаж врожаю скупникам валовий дохід з десятини саду становив до 500 руб. (20, 53зв.). Сади служили для задоволення потреб масового споживача.

Надзвичайно важливим є питання щодо спроможності селянських господарств в умовах малоземелля вивозити хліб та інші сільськогосподарські продукти на місцеві, а тим більше на світовий ринок.

Відповіді на це питання прагнули ще тогочасні статистики Полтавської губернії, які взяли за основу своїх обрахунків середні врожаї й ціни на зернові культури. В результаті проведеного дослідження виявилось, що 141 тис. селянських дворів Полтавщини не мали надлишку хлібного виробництва. Весь зібраний хліб ішов на харчування сім'ї і корм домашній худобі. Це були суто споживчі господарства. 111 тис. дворів мали хлібні надлишки, гроші з продажу яких витрачалися винятково на виплату податків та деяких інших платежів. 91 тис. дворів могли використовувати надлишки хлібного виробництва для господарських і власних потреб. Такі селянські двори мали земельні площі розміром близько 6 дес. посіву. Ще 47 тис. дворів мали посівну площу від 6 до 9 дес. У грошовому еквіваленті залишок їх хлібного виробництва становив щорічно близько 70 руб. на двір. Сільські виробники з площею засіву від 9 до 15 дес. мали грошовий прибуток за реалізований хліб до 176 руб. щорічно; від 15 до 50 дес. – до 415 руб.; понад 50 дес. – тисячі рублів. Останні господарі обробляли землю за участю найманих працівників (44, 42–43). Продуктивність земельних площ, згідно із зазначеними тут пропорціями, а, отже, і хлібний залишок можна умовно перенести і на інші губернії – Київську, Подільську, південні повіти Волинської та Чернігівської губерній, більшість повітів Харківщини.

Проте кількість селянського хліба, що надходила на ринок, визначалася не тільки розміром землі, а ще й рівнем агрокультури господарств, наявністю робочої худоби, інвентарю та складом сім'ї. Статистико-економічні обчислення селянських бюджетів установили, що чим більше в землеробській сім'ї робочих одиниць, особливо найбільш працездатних вікових груп, і чим ширше співвідношення між робочими і споживацькими елементами сім'ї, тим дане господарство більше відчужує для ринку продуктів свого виробництва. Такі сім'ї і господарства завжди перебували у більш сприятливих умовах. І, навпаки, у слабких з погляду кількості і працездатності працівників селянських сім'ях дохідна частина бюджету завжди відрізнялася за інших рівних умов більшою натуральністю, ніж у господарствах з багатодушним робочим складом сім'ї. Чим менша селянська сім'я, тим відносно більшу частину продуктів, вироблених щорічно в господарстві, вона споживає сама і тим менше продуктів здатна відчужувати на ринок. Отже, слід враховувати не тільки землю, яка може бути пасивним і навіть мертвим елементом виробництва, але й працездатність селянської сім'ї, найголовнішої складової виробничої діяльності народу.

Більш складним було селянське землеволодіння на території Південної України. Українське населення проживало на степових просторах цього краю з давніх часів. Перебуваючи під захистом Запорізької Січі, воно займалося хліборобством, скотарством, рибальством і торгівлею з кримськими татарами. Як зазначав свого часу М. Слабченко, ішла «вільна, ніким і ніяк не керована селянська колонізація» (45, 2). Повсюди на берегах Дніпра, Дністра, Кальміусу, Південного Бугу та їхніх приток виникали зимівники. За підрахунками сучасних дослідників, їх кількість у другій половині XVIII ст. на території Запорозьких Вольностей на площі близько 80 555 км² становила щонайменше 9117 (46, 115). Ця цифра може бути значно більшою за рахунок зимівників, що були розташовані за межами Вольностей і лише формально перебували під юрисдикцією Запорозького Війська (46, 115).

У другій половині XVIII ст. у степовому краї з'явилися багатопрофільні селянські господарства фермерського типу з широким використанням вільної найманої праці та розвитком торговельних відносин. Однак після приєднання цього регіону до Російської імперії тут склалася принципово інша ситуація. Російська влада, як аналізувалося вище, насаджувала дворянське латифундистське землеволодіння, що й перекило розвиток

сільського господарства по так званому американському шляху. Але традиції «колишніх вільних часів» не могли не впливати на подальшу динаміку землеволодіння. Тому розміри селянських господарств у степовому краї дуже різнилися навіть у другій половині XIX ст.

Важливі дані щодо розмірів селянського землеволодіння і землекористування навів у своїх розвідках В.Вагилевич на прикладі Херсонського повіту, з якого пшениця, ячмінь та інші зернові вивозилися на світовий ринок у величезних розмірах. У 1911 р. у повіті було в округлених цифрах 65 тис. домогосподарів, які мали 637 тис. дес. землі, а разом з купленою – 844 тис. дес. У середньому на один двір припадало 13 дес. (47). Однак розміри селянського землекористування були майже вдвічі більшими тут завдяки оренді землі. За 8 років (1905–1912 рр.) на кожні 100 дес. засіяної селянами повіту землі було від 45 до 50,6% землі орендованої. Висновок цей, писав В. Вагилевич, «слід уважати майже безпомилковим, оскільки обстежено 20 тис. господарств і коливання дуже незначне». До того ж, протягом восьми років виявилася тенденція до повільного зростання оренди. Дуже цікавим було і співвідношення орендованої та власної землі в різних групах господарів. Бідні господарі мали на кожні 100 дес. посіву орендованої землі 47–47,8%, середнього достатку відповідно – 54–54,7, заможні – 55,9–60%; а багаті – 36,5–38% (48, 80–81). З цих даних видно, що бідні і багаті господарі орендували землі трохи менше, ніж мали свої. Очевидно, перші за умов прискореного поширення грошової оренди не мали належних фінансових засобів, а другі – через нестачу робочих рук. Найбільш енергійними щодо оренди землі виявилися господарі середнього достатку і заможні, котрі орендували землі більше, ніж мали власної. Зазначені тенденції були характерними для господарств селянського типу усїєї Південної України, де їх посіви на орендованих землях перевищували 3 млн. дес. (42, 16 квітня). Величезні розміри оренди у південному регіоні України знаходять підтвердження в працях перших дослідників цієї проблеми. Зокрема, М. Каришев, проаналізувавши дані земської статистики, дійшов висновку, що частина відданої в оренду землі становила тут близько половини від усїєї власницької площі (49, 80).

Слід зазначити, що загальна картина землеволодіння і землекористування південного степового краю не обмежувалася наведеними вище сюжетами. Після приєднання Північного Причорномор'я російська влада під приводом підвищення рівня землеробської культури почала насаджувати (з кінця XVIII ст.) колоністське землеволодіння – найчастіше німецьке і почасти болгарське, сербське, грецьке, молдавське тощо. Водночас на південні степи переселялися селяни з Полтавської, Чернігівської, Київської та інших губерній. Щодо етнічних росіян, то вони віддавали перевагу містам, а в селах з'явилися тільки в другій половині XIX ст. Переселенці-німці отримували земельну площу на сім'ю в розмірі 60–65 дес., болгарі – 50 дес., а українці – в декілька разів меншу, в середньому на одну сім'ю близько 11 дес.

Згідно з маніфестом Катерини II, німецькі переселенці мали великі пільги від російської влади. Їм надавалися громадянські й релігійні свободи, вони звільнялися від військової повинності і будь-яких платежів державі протягом 30 років, а також мали право займатися торгівлею і промислом, засновувати фабрики й мануфактури з використанням праці кріпаків тощо. Болгарським переселенцям надавалася грошова допомога в розмірі 125 руб. на сім'ю – чималі на той час гроші (42, 17 вересня). Отже, різні національні групи щодо земельного забезпечення з боку російської держави перебували в нерівних умовах.

Наприкінці XVIII і в першій чверті XIX ст. російська влада намагалася переселити на простори цього регіону значну частину євреїв «із сіл західних губерній». На думку О. Солженіцина, який досліджував ці події, спроби виявилися невдалими. По-перше, євреї не поспішали в землеробство, оскільки «це велике мистецтво, котрим оволодівають

протягом поколінь». По-друге, через «замалі організаційні здібності російської адміністрації» (50, 46, 74–77). Спроби поселити євреїв з Литви і Білорусії на цих землях не припинялися й у подальшому, але очікуваного результату не принесли (50, 113–121).

Певне уявлення щодо національного складу населення Південної України дають статистичні дані по Бердянському повіту Таврійської губернії. На 1 січня 1914 р. тут проживало 423 298 осіб, з них 270 911 (64%) – українці, 54 182 (12,8%) – болгари, 53 913 (12,5%) – етнічні росіяни, 35 980 (8,5%) – німці (42, 16 квітня). В інших повітах Південної України відзначалися деякі відмінності щодо національного складу населення. Так, на Маріупольщині було багато греків. Але скрізь переважали українці, становлячи дві третини й більше всього населення.

Дані щодо розмірів німецького землеволодіння на Волині та в південних губерніях у пореформену добу дещо різняться в першоджерелах й історичних працях. І. Кулинич, посилаючись на документи міністерства внутрішніх справ, стверджує, що німецьким колоністам у Волинській губернії належало наприкінці XIX – на початку XX ст. 700 тис. дес. землі (51, 24). Безперечно, ця цифра головного поліцейського відомства перебільшує німецьке землеволодіння на Волині, очевидно, з міркувань політичного характеру. Інша справа – південний степовий регіон України, де німецьке землеволодіння мало більш тривалу історію.

За свідченням консервативно-націоналістичної російської преси, німці-колоністи надзвичайно поширили свої земельні володіння на Катеринославщині головним чином у період з 1876 по 1881 рр., коли «уряд був проникнутий «німетчиною». У 1861 р. німцям належало в Катеринославському повіті лише 0,8% усієї наявної землі, а в 1910 р. – уже 18,03%. У 1905 р. у німецьких колоністів на Катеринославщині було 263 тис. дес., в наступному році стало 401 тис., а в 1910 р. – 423 300 дес. Отже, німці-колоністи не злякалися революційних подій 1905–1906 рр. Маючи належні фінансові засоби, вони методично продовжували скуповувати поміщицькі землі. І, навпаки, у роки найбільших німецьких впливів «на рівні престолу» селянське землеволодіння в губернії почало навіть зменшуватися, оскільки влада всіляко заохочувала українців до переселення на Далекий Схід (6, 30 серпня). Напередодні ліквідації німецького землеволодіння в роки Першої світової війни німцям-колоністам належало в Таврійській губернії 23,5%, у Херсонській – 18% усієї приватновласницької землі, а на теренах трьох південних губерній – до 2 млн дес. (52).

У пореформений період відбулися певні зміни в ментальності селян, помітно проявився хист до підприємництва. Тогочасні дослідники нових явищ у житті села відзначали, що «твердження щодо абсолютної інертності та консерватизму селянина цілковито не відповідають сучасній дійсності» (53, 13). У більшості землеробських районів України з'явилися комерсанти із селянського середовища: зсипники зерна, борошномели, скупники всякої живності, торговці продуктами садівництва і городництва тощо. Поблизу залізничних станцій, річкових пристаней, ярмарків і торгових містечок вони засновували свої невеликі підприємства, будували хлібні комори, склади деревини, механічні млини тощо. Занепад дворянського землеволодіння сприяв появі аграріїв, які вийшли із селянського середовища і мали з часом сформувану сільську буржуазію нового типу*.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що основний масив земельного фонду України належав у пореформену добу поміщикам і селянам. Значно менша частина орних і неорних земель була у власності інших соціальних станів, прошарків і груп – купців, міщан, іноземних підданих, промислових підприємств, громадських установ, заможних

---

* Попередня плеяда землевласників, яка «вийшла з низів», мала іншу ментальність і щосили прагнула примкнути до дворянського стану.

селян та колоністів. Нерідко їх земельна власність разом із дворянськими посілками об'єднується загальною назвою – приватновласницькі землі. Крім того, в статистичних звітах часто виокремлювалися ще й церковні та удільні землі.

На жаль, ми все ще не маємо чіткого критерію поміщицького землеволодіння. Очевидно, тут слід враховувати соціальне походження власників землі, розміри земельних володінь, ментальність та історичні традиції. Спроба ж деяких істориків визначити критерій поміщицтва наявністю 50 дес. землі не є переконливою.

Протягом життя декількох поколінь історики й економісти наводять суперечливі дані щодо розмірів земельної власності того чи іншого соціального стану через плутанину в імперській статистиці. За свідченням вищих урядовців, кожне міністерство в імператорській Росії мало свою статистику. Виявити абсолютно точні дані щодо розміру земельних володінь надзвичайно важко ще й через інші причини. Сільськогосподарські переписи в Росії проводилися, як правило, поспіхом, і земства нерідко підганяли зібрані матеріали «до результату попереднього перепису». Заможні селяни, побоюючись заходів влади фіскального характеру, приховували ту чи іншу ділянку, куплену в сусідньому селі. Цей аспект проблеми залишається складним.

Таким чином, основними власниками землі в Україні були селяни і поміщики. Їм належало в 1910 р. 39 801,7 тис. дес. орної і неорної землі, що становило близько 91% введеного в сільськогосподарське використання земельного фонду. Ще 9% земель були власністю держави, церкви, інших соціальних верств і груп населення та іноземних підданих. У пореформену добу дворяни втратили значну частину своїх земель, а сумарні володіння селян потроху збільшувалися. Почасти цьому сприяв селянський натиск на поміщицькі латифундії у 1905–1906 рр. Проте малоземелля і надалі залишалося головною прикметою селянського життя, особливо в губерніях Право- і Лівобережної України. Аграрні відносини відзначалися невпорядкованістю, що стримувало перехід села до інтенсивного господарювання.

1. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995.
2. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1: До середини XVII ст. – К., 1992.
4. Меріме П. Богдан Хмельницький. – Харків, 2004.
5. Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2000.
6. Земщина. – 1910.
7. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 252.
8. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 846. – Спр. 463.
9. Агрономический журнал. – Кн. 9/10. – Х., 1913.
10. ЦДІА України. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 399.
11. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. В 3-х ч. – Ч. II. – К., 1962.
12. ЦДІА України. – Ф. 349. – Оп. 1. – Спр. 62.
13. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1908. – 10 декабря.
14. Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.). – Запоріжжя, 2002.
15. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954.
16. Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. – Пг., 1922.
17. Государственная дума. Четвёртый созыв. Стенографические отчёты. 1912–1913 гг. Сессия 1. – Ч. 1. – СПб., 1913.
18. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.

19. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.
20. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 47.
21. Палеолог М. Царская Россия накануне революции. – М., 1991.
22. Агрономический журнал. – Кн. 4. – X., 1913.
23. Горно-заводское дело. – 1915. – №1.
24. Дуткевич В. Движение землевладения в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №18/19.
25. Агрономический журнал. – Кн. 2. – X., 1913.
26. Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. – СПб., 1913.
27. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №18/19.
28. Горно-заводское дело. – 1910. – №2.
29. Киевская земская газета. – 1914. – 4 апреля.
30. Горно-заводское дело. – 1914. – №21/22.
31. Ежегодник министерства финансов. – Вып. 1916 г. – Пг., 1917.
32. Витанович І. Аграрна політика українських урядів. 1917–1920 // Український історик (Нью-Йорк, Мюнхен). – 1967. – №3/4.
33. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1991. – №2.
34. Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – №16.
35. Стоимость производства главнейших хлебов. – Вып. II. Министерство земледелия. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. – Пг., 1916.
36. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 634. – Спр. 641.
37. Еремін Н. Вопросы землевладения и общественно-агрономическая работа в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – №16.
38. Агрономический журнал. – Кн. 8. – X., 1913.
39. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т. 1. – К., 2006.
40. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 289.
41. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1917. – №3/5.
42. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915.
43. Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. – 1914. – №6.
44. Агрономический журнал. – Кн. 3. – X., 1914.
45. Слабченко М.Е. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII ст. – Одесса, 1922. – Т. 1.
46. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). – Запоріжжя, 2005.
47. Вагилевич В. Некоторые данные из хозяйственно-статистического обзора Херсонского уезда // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – 14 февраля.
48. Вагилевич В. Обследование крестьянских хозяйств в Херсонском уезде по данным земского сельскохозяйственного склада // Агрономический журнал. – Кн. 7. – X., 1913.
49. Карышев Н.А. Вненадельная аренда // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. 1. – СПб., 1897.
50. Солженицын А.И. Двести лет вместе. – Ч. 1. – М., 2006.
51. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – №9.
52. Любимов Л. О ликвидации немецкого землевладения // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 4 апреля.
53. Бруцкус Б. Социально-экономические особенности крестьянского хозяйства // Агрономический журнал. – Кн. 1. – X., 1914.